

Paulina GAŁAT* (UMCS w Lublinie, Polska)

**Wzrost znaczenia roli sejmików ziemskich
w dziedzinie wojskowości, polityki zagranicznej
i skarbowości w XVI-XVIII wieku
(The growing importance of the role of land assemblies
in the field of military, foreign policy and treasury
in the 16th-18th centuries)**

Abstract: *The aim of this paper is to present the growing role of the land assemblies in the Polish-Lithuanian Commonwealth on the basis of selected areas. These changes were closely related to the crisis in the functioning of the entire state, especially the legislative authority – the Sejm. In the second half of the 17th century and in the first half of the 18th century, sejmiks took over the powers of the central government. The golden era of their rule falls on the second half of the 17th century, and at that time the collection of sejmiks from the quota became popular, which allowed them to become independent from both the Sejm and the king. Particular lands / voivodships began to decide more and more independently on matters such as: military, finance (taxes) or foreign policy. The natural consequence of this was the expansion of the executive bodies of the sejmiks. All this led to the progressive decentralization of the state, which was closely related to the transition from noble democracy to magnate oligarchy.*

Key words: Polish-Lithuanian Commonwealth, sejmiks, First Polish Republic, military, taxes, foreign policy

Streszczenie: *Celem niniejszej pracy jest przedstawienie wzrastającej roli sejmików ziemskich w Rzeczypospolitej Obojga Narodów na przykładzie wybranych dziedzin. Przemiany te były ściśle powiązane z kryzysem funkcjonowania całego państwa, a zwłaszcza władzy ustawodawczej – Sejmu. W drugiej połowie XVII i w pierwszej połowie XVIII wieku sejmiki przejmowały uprawnienia władzy centralnej. Złota era ich rządów przypada na drugą połowę XVII wieku, w tym czasie upowszechniło się również zbieranie sejmików z limity, co pozwoliło im na uniezależnienie się zarówno od sejmu, jak i od króla. Poszczególne ziemie/województwa coraz bardziej samodzielnie zaczęły decydować o sprawach takich, jak: wojskowość, finanse (podatki) czy polityka zagraniczna. Naturalnym następstwem tego był więc rozrost organów wykonawczych sejmików. Wszystko to prowadziło do postępującej decentralizacji państwa, która pozostawała w ścisłym związku z przejściem od demokracji szlacheckiej do oligarchii magnackiej.*

Słowa kluczowe: Rzeczpospolita Obojga Narodów, sejmiki ziemskie, Rzeczpospolita szlachecka, wojskowość, podatki, polityka zagraniczna

* paulinagalat@gmail.com; Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie

Sejmiki zaczęły powstawać jako naturalny wyraz wzrostu znaczenia szlachty i ugruntowywania się jej pozycji w strukturach średniowiecznego państwa feudalnego. Zjawisko to nie dotyczyło wyłącznie Polski, lecz było typowe dla wszystkich państw europejskich. Pierwsze sejmiki powstawały w Koronie (Wielkopolsce) już na przełomie XIV i XV wieku, natomiast na obszarze Prus Królewskich, Wielkiego Księstwa Litewskiego czy na Ukrainie pozostawały recepcją polskich rozwiązań ustrojowych. Historycy dopatrują się ich genezy w różnych wydarzeniach politycznych: przywileju koszyckim wydanym przez Ludwika Węgierskiego w 1374 r., zjazdach szlacheckich z 1404 r.¹ czy przywileju nieszawskimi z 1454 r. (wówczas ustanowienie nowych praw i zwołanie pospolitego ruszenia uzależniono od zgody szlachty). Nie jesteśmy dziś w stanie w pełni rozwiązać tego problemu i wskazać wydarzenia o znaczeniu kluczowym w procesie kształtowania się i rozwoju tego organu samorządu ziemskiego. Możemy natomiast z całą pewnością stwierdzić, że powstanie sejmików wiązać należy z instytucją wieców².

Sejmiki ziemskie kształtowały się w XV wieku, a w Rzeczypospolitej Obojga Narodów były już trwałym i konstytutywnym elementem ustroju państwa. Pełniły one bardzo zróżnicowane funkcje, w zależności od celu dla którego zostały zwołane. Zadania, które zgromadzenie miało wykonać przesądzało o jego nazwie. W omawianym okresie można wyróżnić sejmiki: przedsejmowe, relacyjne, elekcyjne, kapturowe, deputackie i gospodarcze. To zróżnicowane nazewnictwo nie przekreśla pewnej jednolitości sejmików. Jego terytorium i skład osobowy pozostawał identyczny, a zmieniał się tylko cel. Począwszy od XVII wieku sejmiki pełniły funkcję samorządu lokalnego, były więc władzą przypisaną do terytorium, które obejmowało swym wpływem³.

Aktywność polityczna szlachty była wszechstronna, dlatego też równie różnorodne pozostawały uprawnienia sejmików. Dotyczyły one przede wszystkim kwestii takich jak: działalność skarbowa, policyjna i wojskowa, wywody szlachectwa, dobroczynność, budowa i remonty pomieszczeń sądowych, sejmikowych i kościołów oraz sprawy różne, które trudno zakwalifikować do którejkolwiek z wyżej wymienionych kategorii, najczęściej miały one charakter prywatny⁴. Oczywiście sprawy finansowe

¹ Ich szczególną rolę w procesie kształtowania się sejmików jako organu samorządu szlacheckiego podkreślał między innymi Marek Borucki. Król aby wykupić z rąk krzyżaków Złotyję i ziemię dobrzyńską zwrócił się o pomoc do całej szlachty. Wtedy też jednocześnie w całym kraju odbyły się zjazdy, będące odpowiedzią na apel władcy. Uchwalono na nich jednorazowy podatek łąnowy, którego wysokość wynosiła dwanaście groszy. Od tej pory to właśnie sejmiki coraz częściej decydowały o sprawach ogólnopństwowych, a z czasem zyskały prawo wysyłania przedstawicieli do rady królewskiej. Zarówno monarcha, jak i możnowładcy musieli liczyć się z rosnącą w siłę średnią szlachtą. BORUCKI M., *Sejmy i sejmiki szlacheckie*, Warszawa 1972, s. 21.

² KRIEGSEISEN W., *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i w XVIII wieku*, Warszawa 1991, s. 17.

³ BARDACH J., LEŚNODORSKI B., PIETRZAK M., *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 2005, s. 217–219.

⁴ ZAKRZEWSKI A.B., *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w.: ustrój i funkcjonowanie – sejmik trocki*, Warszawa 2000, s. 191–206.

i bezpieczeństwo publiczne przede wszystkim o zasięgu lokalnym były kwestiami, które w najszerszej mierze zajmowały szlachtę. Zdecydowanie mniejsze zaangażowanie budziło ogólnopolskie życie publiczne, którego przejaw w postaci wyboru posłów na sejm w omawianym okresie stracił wiele ze swego znaczenia i powagi⁵. Kompetencje sejmików w dziedzinie skarbowo-wojskowej miały przede wszystkim charakter pomocniczy w stosunku do konstytucji sejmowych w zakresie zorganizowania i utrzymania armii, wykonywania rozkazów hetmanów, rozliczania żołdu i pobierania hiberny. Jednak w XVII i XVIII wieku posiadanie przez sejmiki własnych jednostek wojskowych było już zjawiskiem powszechnym. W omawianym okresie wyróżnić można trzy rodzaje sił zbrojnych, które ściśle się z nimi wiązały⁶:

1. Pospolite ruszenie⁷ – formalnie do jego zwołania niezbędne były wici i uniwersał wydany przez króla bądź prymasa. Jednak z czasem poszczególne województwa zaczęły uzyskiwać pewną samodzielność w tym zakresie. Tak np. od 1631 r. województwo wielkopolskie mogło samo decydować o wykorzystaniu pospolitego ruszenia do obrony i zabezpieczenia porządku wewnętrznego. Decyzję w tym zakresie podejmował starosta generalny Wielkopolski na wniosek sejmiku. Ponadto te ostatnie mogły wskazywać nowego dowódcę, gdy piastujący tę funkcję z mocy prawa kasztelan zmarł, był poważnie chory lub nie przebywał w miejscu zwołania pospolitego ruszenia⁸.
2. Piechota wybraniecka – zwierzchnictwo sejmików nad wybrańcami ujawniało się między innymi w prawie mianowania przezeń i przedstawiania do zatwierdzenia hetmanowi rotmistrza wybranieckiego z grona lokalnej szlachty⁹. W czasie panowania Jana III Sobieskiego wojsko to, jako żołnierza dóbr królewskich i kościelnych wcielono do regularnych regimentów. Mimo to formacja ta mocno wrosła w szlachecką świadomość (szczególnie w województwie

Sądy skarbowe np. z czasem zaczęły wydawać rozporządzenia porządkowe w stosunku do miast królewskich. Ingerowały więc tym samym w sprawy mieszczan. Sejmiki zajmowały się również sprawami, które dziś można zaliczyć do grona spraw związanych z oświatą i kulturą. Ograniczało się to przede wszystkim do finansowania szkół szlacheckich, a więc najpierw tych prowadzonych przez jezuitów, a następnie również pijarów. Oprócz tego samorząd organizował poczty lokalne, które przewoziły listy prywatne, książki, broszury polityczne i gazety. Na pograniczu południowo-wschodnim i w Wielkim Księstwie Litewskim organizowano również policję ziemską, której głównym zadaniem była walka ze zbójnictwem. KRIEGSEISEN W., *Sejmiki...*, s. 249–250.

⁵ KRIEGSEISEN W., *Sejmiki...*, s. 249.

⁶ ZWIERZYKOWSKI M., *Samorząd sejmikowy województwa poznańskiego i kaliskiego w latach 1696–1732*, Poznań 2010, s. 74.

⁷ W XVII wieku było już zdecydowanie najstarszym ogniwem w systemie obronnym Rzeczypospolitej, przede wszystkim ze względu na brak karność i zdyscyplinowania szlachty. Ostro krytykowano także opieszałość szlachty w zbieraniu się na pospolite ruszenie oraz jej częste masowe absencje. Dlatego też, ze względu na jego nieprzydatność w prowadzeniu skomplikowanych działań wojennych, było zwoływane coraz rzadziej. KOZYRSKI R., *Sejmik szlachecki ziemi chełmskiej 1648–1717*, Lublin 2006, s. 221–222.

⁸ ZWIERZYKOWSKI M., *Samorząd sejmikowy...*, s. 75.

⁹ *Ibidem*, s. 78.

sandomierskim i lubelskim¹⁰), a samorząd lokalny ciągle rościł sobie prawo do kontroli nad nią. W uchwałach sejmikowych domagano się między innymi wystawienia piechoty wybraneckiej i wybrania jej odpowiednich dowódców czy zabezpieczenia żołnierzy poprzez wystawienie szpitali dla inwalidów wojennych¹¹.

3. Własne zaciągi jednostek konnych i pieszych (uważane za właściwe wojsko samorządowe) – ten rodzaj wojska wymagał podjęcia największego wysiłku organizacyjnego i finansowego¹². Początkowo używany był jedynie w okresie bezkrólestwa w celu ochrony granic i zabezpieczeniu spokoju wewnętrznego. Do głównych zadań wojska powiatowego należało ostrzeganie przed zbliżającym się napadem i opór w początkowym etapie działań wojennych. Ze względu na słabość armii ogólnopaństwowej i brak reform wojskowych powoływanie go stało się powszechną praktyką w drugiej połowie XVII wieku¹³. Szczególnie drażliwa dla szlachty była kwestia finansowania i wyposażenia takich oddziałów. Najczęściej odbywało się to za pomocą klasycznego zaciągu przeprowadzonego przez rotmistrza bądź w formie łanowego lub podymnego. Poszczególne właściciele dóbr zgodnie z postanowieniami sejmików, musieli wystawić uzbrojonego żołnierza pieszego albo konnego w liczbie proporcjonalnej do ilości łanów (wielkość gruntu) bądź dymów (domów). Szlachta ziemi chełmskiej w 1675 r. zdecydowała np. o wystawieniu jednego pieszego z pięciu i jednego konnego z dziesięciu łanów. Inny przykład to sejmik sandomierski, który rok później postanowił wystawić piechotę dymową – jeden żołnierz z dwudziestu pięciu dymów. Zadania organizacyjne należały natomiast do rotmistrza¹⁴, który odpowiadał za sformowanie i dowodzenie wojskiem w czasie działań zbrojnych. Ponadto mógł swobodnie dysponować pieniędzmi wypłacanymi mu przez sejmik. Oprócz tego decydowały one także o liczebności wojska powiatowego, które na ogół nie było liczne. Kolejna wada to jego słabe wykształcenie. Dodatkowo, ze względu na jego zależność od sejmików, królowie woleli opierać się na wojsku centralnym, opłacanym ze skarbu pań-

¹⁰ UJMA M., *Sejmik lubelski 1572–1696*, Warszawa 2003, s. 171.

¹¹ TRAWICKA Z., *Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572 – 1696*, Kielce 1985, s. 167.

¹² ZWIERZYKOWSKI M., *Samorząd sejmikowy...*, s. 78.

¹³ Wśród innych przyczyn dążenia szlachty do uzależniania wojska od sejmiku należy wyróżnić obawę przed królewskim *absolutum dominium*, które miałyby być wprowadzone za pomocą wojska. Dodatkowo szlachta żywiła niechęć do cudzoziemców i plebejuszy, którzy zazwyczaj stanowili w wojsku zaciężnym znaczny procent. Ponadto często narzekano na szkody, jakie przynosi przemarsz wojsk zaciężnych. Ze względu na wypłacany przez sejmiki żołd poszczególnym województwom/ziemiom było łatwiej wpływać na karność własnego wojska. TRAWICKA Z., *op. cit.*, s. 160.

¹⁴ Już sama konieczność ponoszenia nadzwyczajnych kosztów na wojsko budziła wśród szlachty liczny opór, często obawiano się również że wojsko samorządowe przejdzie pod kontrolę króla. Równie wiele emocji budził wybór rotmistrza, jako że było to stanowisko przynoszące wysokie dochody. Dlatego też niechętna wszelkim zmianom szlachta na tę funkcję popierała przede wszystkim osoby wywodzące się z lokalnego środowiska. KRIEGSEISEN W., *Sejmiki...*, s. 247.

stwa, a województwa jedynie partycypowały w podatkach. Wojsko powiatowe zostało zniesione w 1717 r.¹⁵

Chociaż zgodnie z literą prawa pospolite ruszenie i piechota wybraniecka nie zależały od sejmików, a do ich wykorzystania niezbędna była zgoda sejmu, króla lub hetmana, to jednak w okresie szczytowego znaczenia sejmików lokalne wspólnoty szlachty uzyskały znaczny wpływ zarówno na jedne, jak i drugie. Możliwość organizacji wojska powiatowego w dużej mierze absorbowwała szlachtę i wspierała rozwój samorządu lokalnego¹⁶, choć nie należy zapominać, że sejmiki przedstawiały też propozycje dotyczące ogólnopolskiej naprawy armii. Tak jak np. ziemia chełmska, która już w 1671 r. przedstawiła projekt wspólnego finansowania piechoty łanowej. Zaproponowano wówczas, by każda wieś w całej Rzeczypospolitej wystawiała jednego żołnierza. Pomysł ten nie spotkał się jednak z aprobatą sejmu¹⁷. W sytuacji, gdy sejmiki same zaciągały wojsko, mianowały jego dowódców i wypłacały żołd, naturalnym było żądanie, aby stacjonowało ono i służyło w obronie interesów danej ziemi/województwa. W praktyce jednak nigdy tego nie osiągnięto, bowiem chorągwie wystawiano na krótki czas, jednej wyprawy¹⁸. Pojawiła się za to tendencja do wykorzystywania wojska w trakcie bieżących rozgrywek politycznych, najczęściej tych toczonych między królem, a jego przeciwnikami. Trend ten pojawił się w czasie panowania Jana II Kazimierza i utrzymał się aż do konfederacji barskiej¹⁹.

Sejmiki zazwyczaj bardzo szczegółowo odnosiły się w swych laudach do spraw związanych z podatkami, które ściśle przecież łączyły się z wojskowością. Wojsko nie było bowiem w stanie funkcjonować samodzielnie bez wsparcia finansowego. Sprawne funkcjonowanie sejmu mogło zagwarantować, że sejmiki relacyjne podejmą odpowiednie decyzje. W czasie konkluzji poszczególne ziemie/województwa składały własne deklaracje podatkowe. Jednak pomimo decyzji zapadłych na sejmie każde województwo bądź ziemia mogło uchwalać własne podatki albo zmieniać wysokość lub sposób poboru już istniejących. Poszczególne regiony preferowały bowiem konkretne rodzaje podatków. Taki system samodzielnego zaopatrywania wojska przez poszczególne województwa znacząco wpłynął na zwiększenie niezależności skarbowo-gospodarczej i politycznej sejmików. Co więcej sprawił on, że położenie materialne chorągwi przypisanych do poszczególnych ziem różniło się. Wszystko zależało od możliwości i chęci finansowych szlachty, sprawności i uczciwości poborców podatkowych, poczucia obowiązku lokalnych elit²⁰. Tak jak np. było w województwie

¹⁵ KOZYRSKI R., *op. cit.*, s. 224–225; TRAWICKA Z., *op. cit.*, s. 166–168.

¹⁶ ZWIERZYKOWSKI M., *Samorząd sejmikowy...*, s. 75.

¹⁷ KOZYRSKI R., *op. cit.*, s. 227–228.

¹⁸ WŁODARCZYK J., *Sejmiki łęczyckie*, Łódź 1973, s. 285.

¹⁹ URWANOWICZ J., *Wojskowe „sejmiki” kola w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Białystok 1996, s. 193.

²⁰ KANIEWSKI J., *Sejmiki koronne wobec problemów wewnętrznych Rzeczypospolitej za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego (1669–1673)*, Katowice 2014, s. 645–646.

krakowskim, które w 1670 r. postanowiło uchwalić podatek łanowy, aby opłacić utrzymywane przez siebie wojsko, które nie otrzymywało należnego żołdu już od pięciu kwartałów. Nieopłacani żołnierze mogli stanowić bowiem zagrożenie dla ludności cywilnej. Na decyzję podjętą na sejmiku wpłynęło również niewątpliwie przybycie posła królewskiego zaopatrzonego w instrukcje, które wyrażały konieczność powiększenia armii wybrańców i żołnierzy powiatowych bądź pospolitego ruszenia²¹.

Na forum sejmików dużo uwagi poświęcano także polityce zagranicznej Rzeczypospolitej. Oczywiście zaangażowanie tą tematyką w dużej mierze zależało od położenia danej ziemi/województwa. Na zjazdach ziemskich szczególnie zainteresowanie wzbudzały tematy, które bezpośrednio dotyczyły danego regionu. Dlatego też np. wschodnie województwa szczególnie żywo dyskutowały problemy dotyczące relacji z Chanatem krymskim, Rosją oraz Turcją. Mniej miejsca w trakcie swoich obrad poświęcały natomiast Brandenburgii czy Cesarstwu Niemieckiemu²². Szlachta mogła wyrazić i przekazać posłom swoje zdanie na temat poszczególnych traktatów pokojowych, zagrożenia płynącego od państw ościennych albo możliwości obronnych państwa. Przede wszystkim wielokrotnie przestrzegano posłów, aby nie godzili się na utratę części jakiegokolwiek terytorium Rzeczypospolitej. Natomiast niechętnie uchwalala szlachta podatki, które miałyby zwiększyć ilość wojska czy zabezpieczyć granice. Idealnym stanem był pokój i prowadzenie jedynie wojen obronnych. Większość szlachty nastawiona była raczej pacyfistycznie²³.

Tak np. działo się w czasie wojen polsko-tureckich toczonych w XVII wieku. W trakcie najazdu osmańskiego na Polskę w 1672 r. szczególnie sejmiki ziem ukraińskich polecały swoim posłom popieranie wszelkich działań, które w jakikolwiek sposób mogłyby poprawić możliwości obronne Rzeczypospolitej i pomóc w utrzymaniu integralności terytorialnej państwa. Szlachta kijowska domagała się ponadto udziału swych przedstawicieli w trakcie rokowań pokojowych. Również w instrukcjach uchwalonych w czasie bezkrólewia po śmierci Michała Korybuta Wiśniowieckiego odnajdujemy odniesienia do polityki zagranicznej państwa. Sejmiki ukraińskie były w tym względzie jednak bardzo ostrożne i podkreślały przede wszystkim trudną sytuację Rzeczypospolitej, która musi zmagać się z silnym nieprzyjacielem. W następnych latach natomiast, bardzo krytycznie wypowiadały się na temat sojuszu z carem²⁴.

Władcy musieli liczyć się z opinią wyrażaną przez sejmiki, dawało im to bowiem pogląd na ogólne nastroje panujące wśród szlachty, co w konsekwencji przekładało się np. na możliwość zebrania podatków czy zawarcia konkretnego traktatu lub sojuszu. Zjazdy ziemskie nie były odizolowane od wpływów z zewnątrz. Oprócz magnatów, także król mógł wpływać na decyzje podejmowane na sejmikach albo wyko-

²¹ *Ibidem*, s. 496–497.

²² KOZYRSKI R., *op. cit.*, s. 210–211.

²³ WŁODARCZYK J., *op. cit.*, s. 297.

²⁴ STOLICKI J., *Sejmiki ziem Podola i Ukrainy wobec wojny z Portą w latach 1672–1676*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, 1 (2014), s. 37–47.

rzystywać je dla realizacji swoich własnych interesów. Monarcha oddziaływał na szlachtę poprzez posłów wyposażonych w legację i instrukcję, jednak zgromadzona szlachta mogła się odnieść do nich bardzo różnie (poprzec, pominąć milczeniem, a nawet wyrazić sprzeciw). Wsparcie „braci” było szczególnie cenne, gdy władcy musieli mierzyć się z silną opozycją magnacką, wówczas o wiele łatwiej mogli przeformować własne zdanie na sejmikach niż sejmie²⁵. Tak działo się w czasie panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego, gdy aukcja wojsk odbywała się poprzez zaciągi lokalne. Od 1667 r. zaciężne wojska koronne pozostawały zredukowane do stopy pokojowej. Natomiast już w 1670 r. pojawiła się potrzeba rozbudowy armii w związku z sytuacją panującą na Ukrainie i oddaniem się Piotra Doroszenki (hetmana kozackiego) pod opiekę Porty Otomańskiej. Ponieważ wojsko koronne znajdowało się pod kontrolą opozycyjnie nastawionych magnatów, z Janem Sobieskim na czele, stronnicy królewscy postanowili przeprowadzić aukcję wojska nie w sposób centralny, ale przez samorządy lokalne. Miało to zapewnić królowi większą kontrolę nad armią, bowiem nominacje dowódcze, czas służby i inne kwestie organizacyjne zależały od sejmików, które – jako zdominowane przez średnią szlachtę – nastawione były realistycznie. Decyzje te zapadły na sejmie jesiennym warszawskim z 1670 r. Tę propozycję od tronu szczególnie mocno wspierali posłowie województw poznańskiego i kaliskiego²⁶.

Czasem sejmiki szły jeszcze dalej w swej niezależności w prowadzeniu polityki zagranicznej. Szczególnie widoczne było to w okresie wojen północnych. Znaną są z tego czasu przykłady, gdy sejmiki wprost kierowały swoje poselstwa w celu prowadzenia rokowań dyplomatycznych do króla Szwecji Karola XII czy do ministrów cara Rosji Piotra I. Najczęściej dotyczyły one co prawda spraw lokalnych, takich jak ochrona posiadłości szlacheckich przed wojskami zajmującymi dany obszar Rzeczypospolitej. Oprócz tego, samorządy często decydowały się na wysyłanie własnego poselstwa do króla, prymasa, senatorów czy hetmanów²⁷. Praktyką było wysyłanie dwuosobowych delegacji z sformułowanymi na piśmie postulatami. Z efektów swojego zadania składali oni raporty na zjazdach bądź przekazywali informację samorządowym organom wykonawczym – sądom skarbowym albo radom. Inną praktyką dyplomatyczną,

²⁵ KANIEWSKI J., *Sejmiki koronne wobec problemów wewnętrznych Rzeczypospolitej za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego (1669–1673)*, Katowice 2014, s. 719–720.

²⁶ HUNDERT Z., *Wojskowe zaciągi sejmików ziemskich województwa mazowieckiego w latach 1671–1673*, „Res Historica”, 46 (2018), s. 141–180.

²⁷ Za panowania Jana III Sobieskiego poselstwa delegowane do dworu wyrażały przede wszystkim prośbę o wydanie uniwersału na ponowny sejmik z powodu zerwania pierwszego. Szczególnie liczne tego typu poselstwa widoczne są pod koniec jego rządów i pochodziły przede wszystkim z obszarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Często łączone je z wyrażeniami opinii o sprawach natury ogólnopaństwowej. W czasach Saskich charakterystyczne stały się natomiast poselstwa oznajmujące różne klęski i domagające się w związku z tym rozmaitych ulg, najczęściej w kwaterunku wojska. Inną przyczyną ich wysyłania była chęć potwierdzenia uzyskania potwierdzenia najwyższych władz państwowych dla decyzji podjętych w sposób nieformalny. Ponadto dwór mógł stanowić centrum informacji o najważniejszych, bieżących, ogólnopaństwowych sprawach politycznych. KRIEGSEISEN W., *Samorząd szlachecki...*, s. 82–87.

do której często uciekały się sejmiki były porozumienia zawierane pomiędzy poszczególnymi samorządami w skali danej prowincji bądź całej Rzeczypospolitej. Ważniejsze województwa, tzw. górne, często informowały o swoich postanowieniach sąsiednie ziemie/powiaty i zachęcały do podjęcia podobnych decyzji²⁸. Wydaje się, że robocze kontakty między sejmikami za pomocą poselstw i listów zastępowały zanikające sejmiki generalne. Szczególne nasilenie porozumień międzywojewódzkich widoczne jest w sytuacjach kryzysowych lub w obliczu ważnych inicjatyw samorządowych. Takie sojusze miały przede wszystkim na celu skuteczniejsze przeciwstawienie się królowi i jego poplecnikom. Sejmiki działające samodzielnie mogły zostać łatwo zlekceważone. Równocześnie poczucie wspólnoty zachęcało szlachtę do oporu przeciwko decyzjom władzy centralnej, które nie były korzystne dla prowincji. Stałe, robocze kontakty pomiędzy poszczególnymi województwami/ziemiami wchodzącymi w skład prowincji prowadziły do wtórnej centralizacji podejmowania decyzji i zapobiegały separatyzmowi mniejszych obszarów²⁹.

W zasadzie od początku XVII wieku sejmiki zaczęły coraz bardziej samodzielnie decydować o sprawach danej ziemi/województwa. Było to podyktowane przede wszystkim względami praktycznymi. Słabnąca bowiem władza centralna nie potrafiła skutecznie zabezpieczać interesów prowincji. Konieczność zapewnienia lokalnego bezpieczeństwa zmuszała województwa do szukania własnych dochodów. Dlatego też w pierwszej kolejności sejmiki zaczęły samodzielnie decydować o sprawach gospodarczych, starając się przejąć kontrolę nad sumami odprowadzanymi do skarbu Rzeczypospolitej, a następnie same przejęły kontrolę nad uchwalaniem podatków³⁰.

Od czasu panowania Zygmunta III Wazy pojawiła się praktyka przekazywania ostatecznych decyzji z sejmu na sejmiki zwana „braniem uchwał do braci”. W drugiej połowie XVII wieku był to już zwyczaj powszechnie stosowany. Posłowie, którym w propozycjach „od tronu” zalecano uchwalenie podatków, uchylali się od tej decyzji odwołując się do opinii sejmików relacyjnych. W konsekwencji to właśnie zgromadzenia lokalne decydowały o najważniejszych sprawach ogólnopaństwowych. Decentralizacja przy podejmowaniu decyzji przyniosła również osłabienie administracji, szczególnie skarbowej. Z czasem wszelkie sprawy podatkowe, ich pobór, podział, rozliczanie wzięły na siebie samorządy. Powstały ponadto skarby wojewódzkie, które pozwoliły na gromadzenie niektórych dochodów i zatrzymywanie ich w poszczególnych województwach³¹.

²⁸ KRIEGSEISEN W., *Sejmiki...*, s. 244–246.

²⁹ KRIEGSEISEN W., *Samorząd szlachecki...*, s. 105–111.

³⁰ PRZYBOŚ K., *Sejmik województwa krakowskiego w czasach saskich (1697–1763)*, Kraków 1981, s. 107.

³¹ KRIEGSEISEN W., *Sejmiki...*, s. 232–233.

Do najważniejszych rodzajów podatków pobieranych w Rzeczypospolitej szlacheckiej zaliczyć można:

1. Podymne – zostało wprowadzone w 1629 r. jako konsekwencja wyczerpującej wojny ze Szwecją i poszukiwania nowych źródeł dochodu. Czynnikiem, który dodatkowo wpływał na wzrost zainteresowania tego rodzaju podatkiem był spadek dochodów pochodzących z łanowego. Jako podstawę opodatkowania został przyjęty dom – dym (objęto nim również budynki przemysłowe: tartaki, kuźnie, huty, papiernie, młyny itp.)³². Uwzględniano także jego wielkość i położenie z podziałem na wieś, miasteczka i miasta głównejsze³³. W czasie panowania Jana III Sobieskiego danina ta cieszyła się dużą popularnością. Różne województwa uchwałyły własne podatki w różnej wysokości. I tak na przykład w województwie lubelskim ustalono, że dwóm podymnym odpowiadają dwa łanowe z dóbr szlacheckich i duchownych, natomiast w Wielkim Księstwie Litewskim jednemu podymnemu odpowiadały dwa łanowe³⁴. Największą wadą podymnego był fakt, iż podatek ten wymagał ciągłych rewizji, szczególnie w drugiej połowie XVII wieku, gdy w wyniku długotrwałych wojen wiele domostw zostało opuszczonych, a ich mieszkańcy przenieśli się w inne miejsca³⁵.
2. Łanowe – podstawę opodatkowania stanowiła ziemia kmiecia. Nie podlegały jej więc ziemie należące do duchowieństwa, króla i szlachty (z wyjątkiem szlachty drobnej, nieposiadającej poddanych). Łanowe najsilniej obciążało te regiony, gdzie w stosunku do liczby ludności było najwięcej ziemi uprawnej. Od jego wysokości odliczano tzw. „desertaty”, czyli obszary spustoszone³⁶. Z powodu zniszczeń wojennych lub innych klęsk istniała możliwość ubiegania się o teoretycznie jednorazowe zwolnienia podatkowe – abiuraty. Dodatkowo można było potrącać części podatku z dziesięciny oddawanej kościołowi. Sposób poboru łanowego ulegał wielokrotnym modyfikacjom, co prowadziło do prawdziwego chaosu organizacyjnego. Rozbieżności między rzeczywistością, a deklarowaną liczbą łanów były bardzo duże, tak samo jak niedoszacowanie

³² TRAWICKA Z., *op. cit.*, s. 101–107.

³³ *Chcąc wygodzić potrzebie Rzpltey iak z naylżejszym ciężarem, między inszemi różnemi sposobami, zebrania pieniędzy na poparcie dalszey wojny: postanawiamy, aby miasta, miasteczka nasze, duchownych y stanu szlacheckiego ludzi, iako y wsi „generaliter” wszystkie dawali podatki takim sposobem. W miastach główniejszych mieszczanie od kamienic większych, od kaźdey maią dawać po złotych trzy; od mniejszych po złotych dwa, nie zastaniając się na ten czas wolnościami, ani urzędami: a od domkow które przy mieście bywaią, po pulzłotego. Na przedmieściach także od większych domow szynkowych, po złotych dwa; a od domkow mnejszych po pulzłotego (...). Konstytucye Seymu walnego koronnego warszawskiego, Roku Pańskiego 1629 Dnia 20 lutego [w:] *Volumina Legum*, tom III, wyd. J. Ochryzko, Petersburg 1859, s. 290.*

³⁴ UJMA M., *op. cit.*, s. 147.

³⁵ BURKIETOWICZ A., *Sejmik sieradzki w latach 1669–1717*, Sieradz 2009, s. 251.

³⁶ UJMA M., *op. cit.*, s. 146.

tego podatku. Za czasów panowania Zygmunta III Wazy pozbawiały one skarbu ok 40–50% dochodów, a w drugiej połowie XVII wieku odsetek ten jeszcze wzrósł³⁷.

3. Poglówne – był to podatek nadzwyczajny (nałożony po raz pierwszy w 1497 r.) i powszechny, obejmujący wszystkie osoby, które ukończyły dziesięćty rok życia. Szczególnie mocno krytykowały go szlachta i duchowieństwo. Jego pobór godził bowiem w ich wolność podatkową³⁸. Sposób ustalania wysokości tej daniny był skomplikowany i zależał od przynależności stanowej, wykonywanego zawodu, piastowanego urzędu, dochodów. Poglówne stanowiło największy wkład do budżetu państwa³⁹. Mimo to jego efektywność w drugiej połowie XVII wieku zdecydowanie spadła. Podatek ten w 1662 r. przyniósł 2,5 mln zł (2,756 mln po doliczeniu ściąganych zaległości). Podwojone pogłówne z 1674 dało już tylko 3,5 mln, a potrojone z 1676 – jedynie 4 mln⁴⁰. Po części było to spowodowane spadkiem liczby ludności, jak również fałszywymi przysięgami w taryfie z 1673 r., na którą powoływało się większość sejmików. Pod koniec panowania Jana III Sobieskiego powrócono raczej do poboru podymnego lub za pomocą innych podatków płacono sumy przypadające na dane województwo na podstawie rejestru z 1676 r.⁴¹
4. Czopowe – płacone było od produkcji, przewozu oraz sprzedaży napojów alkoholowych, a więc: piwa, wina, gorzałki, miodu itp. Jego wysokość zależała od wartości trunku. Podatek ten stanowił znaczne wpływy do budżetu i obciążał w przeciwieństwie do pogłównego przede wszystkim miasta. Od 1658 r. miał on być wykorzystywany na opłacanie wojska⁴². Jednak w miarę rozwoju samorządności lokalnej zaczęto przeznaczać go także na inne potrzeby: wynagrodzenie dla poborców, szafarzy i zasłużonych dla województwa, wykup z niewoli, naprawę fortyfikacji, przepisywanie ksiąg podkomorskich i trybunałskich, datki na utrzymanie klasztorów⁴³.

³⁷ KOPCZYŃSKI M., *Podatki w Rzeczypospolitej Obojga Narodów* [w:] *Pieniądz i społeczeństwo na ziemiach Polskich*, s. 75, http://www.mowiaiwieki.pl/templates/site_pic/files/NBP-pieniazd-i-spoleczestwo-na-ziemiach-polskich-8.pdf (dostęp 03.04.2021).

³⁸ W związku z niechęcią do niego szlachty, bardzo rzadko uciekano się do pogłównego i czyniono to jedynie w dobie największego zagrożenia państwa. Unikano nawet określenia „podatek”, które dla szlachty wydawało się naruszeniem jej godności, a zamiast tego używano nazwy *subsidium republicae generalis*. Od 1717 r. stał się on corocznym podatkiem pod nazwą *subsidiu charitativi*. Szlachta w ogóle bardzo niechętnie odnosiła się do obciążających ją podatków. Najczęściej niemożność ich zapłacenia tłumaczono nieurodzajem lub innymi zniszczeniami. Bardzo często w instrukcjach poselskich pojawiały się kategoriyczne sformułowania zakazujące podejmowania jakichkolwiek zobowiązań finansowych uderzających w szlachtę. Zamiast tego chętnie proponowała opodatkowanie innych grup społecznych, przede wszystkim kupców i żydów. WŁODARCZYK J., *op. cit.*, s. 272–276.

³⁹ TRAWICKA Z., *op. cit.*, s. 107–112.

⁴⁰ KOPCZYŃSKI M., *op. cit.*, s. 76.

⁴¹ UJMA M., *op. cit.*, s. 154.

⁴² TRAWICKA Z., *op. cit.*, s. 112–113.

⁴³ UJMA M., *op. cit.*, s. 150.

5. Szelężne – był to powszechny podatek od napojów alkoholowych, zwany inaczej podatkiem dziesiątego szeląga. Został uchwalony przez sejm dla spłaty zadłużenia w wojsku w 1673 r. Ponieważ w większej mierze obciążał on miasta niż wsie, to był często (podobnie jak czopowe) wykorzystywany przez sejmiki w celu uzupełnienia braków w innych rodzajach podatków⁴⁴.

Rozbudowany i skomplikowany system fiskalny przez cały czas istnienia państwa polsko-litewskiego rodził różnorodne konflikty społeczne. Spowodowane to było po części licznymi zwolnieniami podatkowymi dla województw, ziem, powiatów i prywatnych obywateli. Sytuacja, gdy ok. 93% wpływu do budżetu przeznaczano na wydatki związane z wojskiem, zagrażała płynności finansowej państwa. Przywrócenie stanu równowagi podatkowej nastąpiło dopiero w czasie sejmu niemego (1717 r.). Na ówczesne zabezpieczenie wojska przeznaczono w Koronie hibernę, kwartę i pogłównę, w Wielkim Księstwie Litewskim – czopowe, szelężne i cło generalne. Starano się w ten sposób zerwać z praktyką każdorazowego podejmowania decyzji podatkowych na sejmach, które ponadto musiały być zaaprobowane przez sejmiki relacyjne⁴⁵. Do samorządu lokalnego należał bowiem *modus contribuendi*. Oznaczało to, że to sejmik decydował o rodzaju i rozłożeniu podatków, ponieważ do skarbu musiał on wpłacić jedynie określoną sumę. Ta dowolność form podatkowych przekazywana była także właścicielom dóbr, którzy mogli w nich nakładać obciążenia według własnego uznania⁴⁶.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 151.

⁴⁵ KOZYRSKI R., *op. cit.*, s. 199–201.

⁴⁶ TRAWICKA Z., *op. cit.*, s. 90–91.

Jako przykład może posłużyć laudum z sejmiku relacyjnego w Chełmie z 2 czerwca 1667: *A żebyśmy „facilius” mogli oraz tak wiele podymnego „sine pregravatione” uboższych chłopóków, zagrodników i chałupników wydać „vigore autoritatis” sejmu „de modo et genere contribuendi” nam pozwolonego, tak postanawiamy „praesenti laudo”, aby wolno każdemu posesorowi, „quovis iuris titulo” dobra trzymającemu, postanowić sobie sposób placenia i wybierania tych podatków, przy podymnem częścią poborami, częścią „subsidio proportionato”, od parobków względem przysiewków, także i od tych komorników, którzy lubo osobnych chałup nie mają, jednak zażywając opalów i inszych wygód, jedni całe ogrody, drudzy grzędy zasiewając, zarobki od robocizn swoje mają, niemniej od tych, którzy puste pola tak z obcych wsi, jako i z tychże możniejsi chłopi zasiewają, aby według „discretii” i „moderatii” panów przykładali się, deklarujemy tak, aby mógł każdy z posesorów wybrać i wydać „eam quantitate” podymnego z dóbr swych, jaka była dwojga podymnego z sejmu anni 1661 wydania „summa simple”, co też i do miast, miasteczek, referować się i służyć m, aby komornicy i rzemieślnicy do gospodarzów przykładali się. Akta sejmikowe ziemi chełmskiej 1572–1668, wyd. W. Bondyra, H. Gmiterek, J. Ternes, Lublin 2013, s. 622.*

Usamodzielnienie się sejmików w dziedzinie skarbowej sprawiło, że od połowy XVII wieku marszałek przestał być wystarczającym organem wykonawczym. Konieczne było więc powołanie nowych organów wykonawczych samorządu szlacheckiego:

1. sądów skarbowych,
2. rad wojewódzkich,
3. poborców podatkowych,
4. komisarzy i deputatów do zadań specjalnych.

Sądy skarbowe były najdłużej i najlepiej działającym organem wykonawczym sejmików. Pierwszy z nich powstał w ziemi łomżyńskiej w 1652 roku, a ostatecznie konstytucja sejmowa z 1690 r. powołała je w całym państwie⁴⁷. Chociaż powstały w celu zajęcia się potrzebami bieżącymi, jaki stanowiły kłopoty z zadłużeniem wojuskowym spowodowanym wojną turecką, to szybko nabrały charakteru stałego. Ich znaczenie wzrosło zwłaszcza w trakcie wojen północnych, podobnie jak w innych instytucjach sejmikowych. Nie zajmowały się wyłącznie podatkami wojewódzkimi, ale różnorodnymi sprawami finansowymi i gospodarczymi, które odgrywały przecież najistotniejszą rolę dla szlachty⁴⁸. Najważniejsze uprawnienie sądów skarbowych stanowiła każdorazowo udzielana im przez sejmik (zakres władzy tych pierwszych nie był bowiem ściśle określony) prerogatywa ustalania i zmieniania taryf wszelkich podatków oraz rozkładanie sum podatkowych na poszczególne ziemie i dobra. Do ich głównych zadań należało także rozliczanie i sądzenie poborców podatkowych, ponadto zajmowały się również zalegającymi z podatkami płatnikami. W zależności od uprawnień przekazanych im przez sejmiki często podejmowały również inne decyzje administracyjne, niemieszczące się w sferze skarbowej. Wśród nich można wymienić: salaria (diety dla posłów i wynagrodzenia za inne prace na rzecz samorządu), dbanie o dopływ „soli suchedniowej” (należna szlachcie tania sól z królewskich salin w Wieliczce), udzielanie ulg podatkowych, pomoc szlachcie dotkniętej różnymi klęskami, regulacja zobowiązań wobec oddziałów komputowych wojska, zawieranie umów z dzierżawcami czopowego i szelężnego. Kompetencje sądów skarbowych rozwinęły się jeszcze silniej w czasie wojen północnych, prowadziły na przykład rokowania z dowódcami obcych wojsk, a nawet wysyłały własne poselstwa. W sądach zasiadały przede wszystkim osoby cieszące się zaufaniem społeczności lokalnej (urzędnicy, dygnitarze ziem-

⁴⁷ *Dla lepszej zaś informacyi Trybunału Skarbowego, y lepszego po Wdztwach porządku, Sądy Fiskalne przy Deputatach Wdztw albo Ziem y przy Urzędach Grodzkich y Ziemskich, „authoritate praesentis Conventus”, po tychże Woiewództwach y Ziemiach postawiamy: które sześciu niedziel „praecedere” Trybunał powinny, a pomienionych Sądów akta, Poborcy na tenże Trybunał Skarbowy „comportare” będą powinni. Konstytucye Seymu walnego ordynaryjnego sześciuniedzielnego warszawskiego, Roku Pańskiego, 1690 Dnia 16 Februarii zaczętego [w:] Volumina Legum, tom III, s. 374.*

⁴⁸ KRIEGSEISEN W., *Samorząd szlachecki...*, s. 68–69.

scy, mniejsi senatorowie, reprezentanci sądów grodzkich, starosta)⁴⁹. Prowadziło to do wyłonienia się szczególnie aktywnej grupy szlachty przede wszystkim w dziedzinie finansowo-skarbowej. Sądy skarbowe zlikwidowano w 1717 r., gdy dokonano reformy ziemskiej skarbowości i zmiany w systemie opłacania wojsk komputowych⁵⁰.

Rady wojewódzkie stanowiły rodzaj stałych komisji sejmikowych, w których zasiadali najważniejsi lokalni działacze polityczni. Podobnie jak sądy skarbowe, zostały zlikwidowane w 1717 r. Działały one na Kujawach, w województwie sandomierskim, krakowskim oraz ruskim. Ich zadania określone były bardzo ogólnie jako troska o całe województwo w przerwach pomiędzy sejmikami⁵¹. Rozwój rad wojewódzkich wiąże się z częstym limitowaniem sejmików i wzrostem roli marszałka. Podejmowanie prób stworzenia stałego organu wykonawczego zależało także od ogólnej sytuacji panującej w województwie. Pozwoliłby on uniknąć konieczności zbyt częstych zgromadzeń, które były niewygodne, niebezpieczne i kosztowne, a jednocześnie zwiększyłyby skuteczność podejmowania decyzji⁵².

Jedną z najważniejszych funkcji skarbowych pełnili wybierani przez sejmiki poborcy podatkowi, zwani też komisarzami. Sejm Niemy zakazał działalności poborców, a realizacja należących do nich zadań została przekazana w ręce wojska i wysłanych przez nie deputatów⁵³. Poborcom nie stawiano jakiś specjalnych wymagań poza doświadczeniem i ogólną zaradnością. Funkcję tę najczęściej sprawował szlachcic nieposiadający urzędu ani godności i będący przy tym obywatelem danej ziemi/województwa. Decyzje o ich wynagradzaniu podejmował sejmik, najczęściej było ono uzależnione od wielkości zgromadzonego podatku⁵⁴. Poborcy ze swej działalności rozliczali się przed sejmikiem bądź sądem skarbowym⁵⁵. Sam proces ściągania podatków trwał długo i wynosił nawet więcej niż rok. Przeciągał się jeszcze bardziej wskutek śmierci poborcy czy błędów w przeprowadzanym rozliczeniu. Powodowało to

⁴⁹ Sędziów sądu skarbowego możemy zasadniczo podzielić na dwie grupy. Do pierwszej z nich należeli urzędnicy sądów ziemskich, natomiast drugą wybierano na sejmikach. Wynagrodzenie sędziów było niewielkie, i tak np. w powiecie brzesko-litewskim wynosiło trzysta złotych. Wyższa kwota (w wysokości tysiąca złotych) należała się jedynie marszałkowi sądu skarbowego. Zarówno marszałek, jak i sędziowie opłacani byli z podatków: szelęznego i czopowego. D. Konieczna, *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzesko-litewskiego w latach 1565–1763*, Warszawa 2013, s. 134–135.

⁵⁰ KRIEGSEISEN W., *Sejmiki...*, s. 241–243.

⁵¹ *Ibidem*, s. 243–244.

⁵² PRZYBOŚ K., *op. cit.*, s. 29.

⁵³ ZWIERZYKOWSKI M., *Samorząd sejmikowy...*, s. 99–103.

⁵⁴ Poborcy dostawali pół grosza bądź grosz od każdej zebranej przez siebie złotówki. Jednak ich realne wynagrodzenie było zdecydowanie niższe. Musieli oni bowiem samodzielnie pokryć koszty związane z transportem czy przechowywaniem zebranych podatków, a ponadto opłacić swoich pomocników. Jak widać funkcja poborcy nie przynosiła dużych dochodów i nie łączyła się z prestiżem. W związku z tym zainteresowanie nią wśród szlachty było bardzo niskie. *Ibidem*, s. 66.

⁵⁵ Za nadużycia finansowe poborcy ponosili odpowiedzialność finansową własnym majątkiem, który mógł nawet ulec egzekucji. W praktyce jednak było to rzadkością. Nie raz przez długie lata udawało im się unikać ostatecznego rozliczenia z sejmikiem. Często następowało ono dopiero po śmierci poborcy. Natomiast za nadzwyczajne zasługi czy nakłady finansowe funkcjonariusze ci mogli zostać dodatkowo nagrodzeni. TRAWICKA Z., *op. cit.*, s. 122–124.

trudności z utrzymaniem i opłaceniem wojska⁵⁶. Czasem dla szybszego zebrania należności poborcy wykorzystywali pomocników, tzw. subkolektorów⁵⁷. W drugiej połowie XVII wieku rozszerzył się krąg zadań należących do poborców. Oprócz zbierania i dostarczania podatków oraz prowadzenia rejestrów pozywał rentorów na roczki sądowe, czasem stawał się dzierżawcą czopowego czy szelężnego⁵⁸.

Oprócz wyżej wymienionych, w omawianym okresie, funkcjonowali również różnorodni komisarze i deputaci powołani do wykonywania konkretnych zadań specjalnych. Różnorodność zadań i funkcji powierzonych komisarzom/deputatom odzwierciedla mnogość kompetencji sejmikowych. Najczęściej korzystano z nich w trakcie działań wojennych. Z wypełnianej pracy rozliczali się przed sejmikiem, który w podzięcie za wykonany trud przyznawał im wynagrodzenie pieniężne. Funkcje przez nich realizowane to przede wszystkim: rewizja ksiąg grodzkich i ziemskich oraz królewszczyzn, stwierdzenie szkód wyrządzanych przez wojsko (własne i obce), dbanie o zaopatrzenie armii, reprezentacja sejmiku, np. przy boku króla, itp.⁵⁹

W drugiej połowie XVII i na początku XVIII wieku kompetencje skarbowe sejmików zostały rozbudowane i uzyskały swój najszerszy zakres, a w 1717 roku uległy praktycznie całkowitej likwidacji. Co prawda, przynajmniej teoretycznie sprawowały je w większości pod kontrolą sejmu, jednak w obliczu coraz gorszego funkcjonowania parlamentu samorządy lokalne zaczęły samodzielnie podejmować uchwały podatkowe i je modyfikować. Zacierała się również granica pomiędzy dochodami ogólnopaństwowymi i samorządowymi. W czasie wojny północnej w obliczu pustki w skarbie, sejmiki samodzielnie zaciągały nawet pożyczki. Kluczowe kompetencje sejmików obejmowały również sprawy wojskowe i policyjne. Realizację tych uprawnień umożliwiło samorządom posiadanie własnych finansów, bez których podejmowanie różnorodnych działań było by niemożliwe. Sejmiki samodzielnie decydowały o wynagrodzeniu dla swoich funkcjonariuszy, a także o wydatkach przeznaczanych na sprawy lokalne wnoszone pod obrady przez szlachtę. Do kompetencji związanych z samorządnością terytorialną można zaliczyć przede wszystkim zapomogi finansowe (dla zasłużonych, więzionych lub rannych wojskowych, osób dotkniętych klęskami żywiołowymi, ubożających braci itp.), budowę budynków miejskich i kościelnych, przepraw przez rzeki, połączeń pocztowych, remonty infrastruktury sądów, urzędów grodzkich i miejskich, poprawę bruków⁶⁰.

Wśród kompetencji, które nie wymagały nakładów finansowych należy wyliczyć przede wszystkim nadzór nad funkcjonowaniem systemu miar i wag, kontrolę dystrybucji „soli suchedniowej”, dbanie o przestrzeganie praw o cenach maksymalnych i inne sprawy związane z funkcjonowaniem handlu. W laudach sejmikowych

⁵⁶ BURKIETOWICZ A., *op. cit.*, s. 237–238.

⁵⁷ ZWIERZYKOWSKI M., *Samorząd sejmikowy...*, s. 99–103.

⁵⁸ TRAWICKA Z., *op. cit.*, s. 120.

⁵⁹ WŁODARCZYK J., *op. cit.*, s. 143.

⁶⁰ ZWIERZYKOWSKI M., *Samorząd sejmikowy...*, s. 99–103.

można dostrzec także postanowienia chroniące majątki szlacheckie, np. walka ze zbiegostwem, zwalczanie zjawiska przejmowania majątków ziemskich przez Kościół czy osoby o nieszlacheckim pochodzeniu, nakaz burzenia nielegalnie stawianych tam i zapór na rzekach, dbanie o stan rzek⁶¹. Działalność sejmików przejawiała się także w trosce o stan akt ziemskich, a szczególnie o archiwum wojewódzkie. Szlachta bardzo często uchwalała również przepisy porządkowe i sanitarne. Przynajmniej częściowo szlachecki samorząd lokalny próbował zapobiec upadkowi miast, przede wszystkim poprzez stosowanie zwolnień podatkowych⁶². Bardzo często w trakcie uchwalania laud odwoływano się do dawnych konstytucji i starych praw. Wszystkie te zadania podejmowane przez sejmiki realizowały kompetencje uchwałodawcze, wykonawcze i sądownicze, przy czym większość z nich wykonywały przez swoich przedstawicieli. Przez cały omawiany okres szlachta zazdrośnie strzegła swoich przywilejów i niwelowała wszelkie próby ich modyfikacji⁶³.

Czynnikiem, który wpłynął na decydującą rolę sejmików w drugiej połowie XVII i początkach XVIII wieku, był przede wszystkim rozwój ich kompetencji w dziedzinie administracji finansowo-skarbowej. Coraz częstsze niedochodzenie sejmów do skutku oraz ustanawianie uchwał podatkowych na sejmikach relacyjnych sprawiło, że w gestii tych ostatnich znalazły się kwestie dotyczące wysokości, dystrybucji i sposobu ściągania podatków (np. szelężne i czopowe całkowicie zależały od zgromadzeń ziemskich). Początkowo sejmiki jedynie wspierały na szczeblu lokalnym niewydolnie funkcjonujące organy administracji centralnej, z czasem jednak zaczęły one również przejmować pozostałe atrybuty władzy publicznej jak zaciąganie żołnierza czy dbanie o bezpieczeństwo. Powstały także instytucje, które działały pomiędzy sejmikami: komisje wojewódzkie, skarby wojewódzkie, sądy karno-skarbowe. Wszystkie te sprawy nadzorowały sejmiki gospodarskie. Ważną kwestią było również upowszechnienie się sejmików z limity, co pozwalało im na permanentną działalność w zasadzie niezależną od króla i sejmu. Rozwinięta działalność wspólnot ziemskich umacniała więzy i zależności lokalne, osłabiając jednocześnie te ogólnopanstwowe czy o zasięgu prowincjonalnym.

Mimo swych ciemnych stron, nieoceniona pozostaje rola sejmików jako szkoły w kształtowaniu świadomości i postaw politycznych polskiej szlachty. Były one miejscem, gdzie przeciętny przedstawiciel tej grupy stykał się z problemami lokalnymi, ale też ogólnopanstwowymi czy nawet międzynarodowymi, poznawał mechanizmy rządzące życiem politycznym. Samorząd lokalny jako forma demokracji bezpośredniej daje bowiem szerokie możliwości rozwoju form komunikacji społecznej, wykształcenia postaw solidaryzmu społecznego czy wyrażania postulatów szerokich mas obywateli. Pozwalał on zaznajomić się obywatelom z prawem, stwarzał możliwość rozwoju

⁶¹ *Ibidem*, s. 103–105.

⁶² PRZYBOŚ K., *op. cit.*, s. 123.

⁶³ ZWIERZYKOWSKI M., *Samorząd sejmikowy...*, s. 99–105.

kompetencji społecznych, uczył politycznej aktywności i umacniał poczucie lokalnej wspólnoty. Duże znaczenie w tym względzie miała częstotliwość odbywania zjazdów ziemskich, jak również instytucje pozaformalne, np. rokosze. Tradycja szlachecka i związane z nią przywiązanie do instytucji demokratycznych niewątpliwie pozwoliło Polakom przetrwać okres niewoli narodowej. Bezpośrednie uczestniczenie w sprawowaniu władzy sprawiło, że liczna w Rzeczypospolitej szlachta wyczuliła się bardziej na sprawy ogólnonarodowe, traktowała je jako własne i identyfikowała się z państwem jako instytucją⁶⁴.

Bibliografia

Źródła

Akta sejmikowe ziemi chełmskiej 1572–1668, wyd. W. Bondyra, H. Gmiterek, J. Ternes, Lublin 2013.
Volumina Legum, tom III, wyd. J. Ochryzko, Petersburg 1859.

Opracowania

- BARDACH J., LEŚNODORSKI B., PIETRZAK M., (2005)*Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa.
- BORUCKI M., (1972) *Sejmy i sejmiki szlacheckie*, Warszawa.
- BURKIETOWICZ A., (2009) *Sejmik sieradzki w latach 1669–1717*, Sieradz.
- HUNDERT Z., (2018) *Wojskowe zaciągi sejmików ziemskich województwa mazowieckiego w latach 1671–1673*, „Res Historica”, 46 (2018).
- KANIEWSKI J., (2014) *Sejmiki koronne wobec problemów wewnętrznych Rzeczypospolitej za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego (1669–1673)*, Katowice.
- KONIECZNA D., *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzesko-litewskiego w latach 1565–1763*.
- KOPCZYŃSKI M., *Podatki w Rzeczypospolitej Obojga Narodów [w:] Pieniądz i społeczeństwo na ziemiach Polskich*, s. 75, http://www.mowiawieki.pl/templates/site_pic/files/NBP-pieniazd-i-spoleczenstwo-na-ziemiach-polskich-8.pdf (dostęp 03.04.2021).
- KOZYRSKI R., (2006) *Sejmik szlachecki ziemi chełmskiej 1648–1717*, Lublin.
- KRIEGSEISEN W., (1991) *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i w XVIII wieku*, Warszawa.
- PRZYBOŚ K., (1981) *Sejmik województwa krakowskiego w czasach saskich (1697–1763)*, Kraków.

⁶⁴ Patrz także: OPALIŃSKI E. *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1995, s. 243–286.

TRAWICKA Z., (1985) *Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572 – 1696*, Kielce.
UJMA M., (2003) *Sejmik lubelski 1572–1696*, Warszawa.
URWANOWICZ J., (1996) *Wojskowe „sejmiki” koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Białystok.
WŁODARCZYK J., (1973) *Sejmiki łęczyckie*, Łódź.
ZAKRZEWSKI A.B., (2000) *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w.: ustrój i funkcjonowanie – sejmik trocki*, Warszawa.
ZWIERZYKOWSKI M., (2010) *Samorząd sejmikowy województwa poznańskiego i kaliskiego w latach 1696–1732*, Poznań.

Jak cytować: Gałat, P. (2021). Wzrost znaczenia roli sejmików ziemskich w dziedzinie wojskowości, polityki zagranicznej i skarbowości w XVI–XVIII wieku. *Officina Historiae* 4, 15-31.

© 2021 The Author(s). This open access article is distributed under a Creative Commons Attribution (CC-BY) 4.0 license.